

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано природу колективної пам'яті, досліджено та визначено її суть та специфіку, запропоновано та обґрунтовано модель внутрішньої структури колективної пам'яті.

Ключові слова: колективна пам'ять, природа, механізм, структура, види пам'яті, рівні пам'яті, конструювання, реконструкція.

Проанализировано природу коллективной памяти, исследованы и определены ее сущность и специфика, предложено и обосновано модель внутренней структуры коллективной памяти.

Ключевые слова: коллективная память, природа, механизм, структура, виды памяти, уровни памяти, конструирование, реконструкция.

Analyzed the nature of collective memory, research and defined its essence and specificity, and proposed the model of the internal structure of collective memory.

Key words: collective memory, nature, mechanism, structure, types of memory, memory level, construction, reconstruction.

Починаючи з другої половини ХХ століття, науковці різних сфер знань (історики, психологи, соціологи, культурологи, філософи та ін.) дедалі більше почали приділяти увагу феномену колективної пам'яті. У результаті в науковій думці сформувався цілий комплексний дослідницький напрям, що отримав назву «memory studies». Його основним об'єктом вивчення стали мнемічні процеси, що виникають, розгортаються та еволюціонують у суспільстві. В епіцентрі уваги опинилися проблеми з'ясування природи, суті та структури колективної пам'яті. Помітний ідейно-концептуальний слід у процесі дослідження цих сюжетів залишили А. Ассман [1], Й. Ассман [2], П. Бергер [4], А. Варбург [5], К. Вульф [7], В. Вундт [9], А. Гуревич [12], Е. Дюркгейм [13], Ю. Лотман [24], А. Полетаєв [30], Л. Репіна [27], П. Рікер [50], Й. Рюзен [29], І. Савельєва, Л. Февр [4], Л. Флек [36], М. Фуко [48], М. Хальбвакс [39], П. Хаттон [41], Б. Шацька [44]. Цікавими та перспективними є дослідження та розвідки окремих аспектів колективної пам'яті вітчизняних науковців, зокрема, Г. Грінченко [11], Я. Грицака [10], Ю. Зерній [17], Л. Зашкільняка [15], Г. Коньшиної [22], А. Киридон [20], Л. Стародубцевої [34], О. Фостачук [38], Ю. Шаповала [43].

Як бачимо, у сфері дослідження феномену колективної пам'яті зроблено чимало. Однак серйозні проблеми залишаються, адже введений у 1925 р. французьким соціологом М. Хальбваксом та підхоплений та розтиражований у другій половині ХХ ст. французькими істориками термін «колективна пам'ять» суперечливий і неоднозначний. З одного боку, він: а) дозволив певною мірою розмежувати індивідуальне та колективне віддзеркалення у свідомості минулого; б) створив нове дослідницьке поле, відкрив нову грань пізнання суспільної свідомості та дослідження механізму колективного збереження та відтворення у її рамках

картини минулого; в) дав життя цілій низці нових похідних термінів – «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «національна пам'ять». З іншого боку, – на жаль, термін «колективна пам'ять», так як він позиціонується у М. Хальбвакса, недостатньо функціональний та науково неосмислений. У цьому контексті, очевидно, можна цілком погодитися з думкою американського психолога Джеймса Верча, який резонно акцентує: «Термін «колективна пам'ять» досить широко використовується, але важко визначається... Лише нещодавно він привернув пильну увагу представників гуманітарних і соціальних наук, але і досі є джерелом розбіжностей. Можна сказати, що кількість визначень колективної пам'яті відповідає кількості її дослідників» [6, с. 33].

Чим пояснити такий стан справ? По-перше, відсутністю чіткої уяви про об'єкт дослідження та його специфіку. По-друге, плутаниною у процесі диференціації видів пам'яті через неузгоджене застосування різних методологічних прийомів та підходів при аналізі одного і того ж об'єкта. По-третє, нерозумінням позиціонування видів пам'яті стосовно один одного. По-четверте, відсутністю уяви про механізм та характер взаємодії різних видів пам'яті. По-п'яте, розмитістю/униканням чіткості у питанні щодо реального носія того чи іншого виду пам'яті. По-шосте, не диференційованістю видів пам'яті за змістом та формою.

Проаналізуємо та охарактеризуємо все по порядку.

1. Відсутність чіткої уяви про об'єкт дослідження та його специфіку. Напевне класичним прикладом може слугувати, розтиражоване у багатьох сучасних наукових працях, абсолютно необґрунтоване протиставлення дефініцій «колективна пам'ять» та «історія». Суть необґрунтованості полягає в некоректному порівнянні/зіставленні цих термінів, не розумінні їхньої суті та специфіки. Справді, як можна порівнювати «колективну

пам'ять» і «історію», адже, за визначенням, пам'ять будь-якого виду (колективна чи індивідуальна) – це здатність до відтворення минулого досвіду, одна з основних властивостей нервової системи, що знаходить свій вияв у здатності тривалий час зберігати інформацію про події зовнішнього світу і реакції організму і багато разів вводити її у сферу свідомості та поведінки [35]. Натомість історія – це процес зміни, розвитку природи і суспільства; комплекс суспільних наук, що вивчає минуле людства з метою пізнання, розуміння його сучасності і перспектив розвитку в майбутньому [31]. Отже, як бачимо, пам'ять, одна з основних властивостей нервової системи порівнюється і протиставляється історії, що являє собою процес зміни, розвитку природи і суспільства; комплекс суспільних наук. Єдине що їх справді частково поєднує, це те, що вони є носіями інформації про минуле, але за такою логікою можна порівнювати і протиставляти одна одній людську пам'ять і звичайну флешку (компактний переносний носій довготривалої комп'ютерної пам'яті), яка теж є носієм інформації про минуле.

Характерно і показово, що сам Моріс Хальбвак не був таким категоричним і однозначним, як його ревні послідовники. Про це, на нашу думку, красномовно свідчить його наступне міркування: «Якщо під історичною пам'яттю ми розуміємо низку подій, сподади про які зберігає національна історія, то **чи не вона, чи не її рамки є основною частиною того, що ми називаємо колективною пам'яттю?** (виділено О. Б.)» [39]. Дуже точно та лаконічно діагноз ключової вади хальбвасівської теорії поставив відомий російський психолог С. Рубінштейн: «Психологія пам'яті, розроблена М. Хальбваксом, є ні чим іншим, як однією з реалізацій у вченні про пам'ять характерного для французької соціологічної школи Е. Дюркгейма **зведення психології та ідеології і розчинення ідеології в психології** (виділено О. Б.)» [28].

2. Брак чіткості та плутанина у процесі диференціації видів пам'яті через неузгоджене застосування різних методологічних прийомів та підходів при аналізі одного і того ж об'єкта. Зокрема, до сих пір у роботах науковців не має однозначної відповіді на питання: чи тотожні поняття «колективна» пам'ять та «соціальна» пам'ять? Якщо цілком тотожні, то навіщо два поняття для позначення одного і того ж явища? Чи є «історична» пам'ять видом пам'яті «колективної»? Якщо є, то яким видом, адже «колективна» пам'ять теж є видом, але у іншій класифікації поруч з пам'яттю «індивідуальною»? Як ці всі види співвідносяться? Така ситуація з дефініціями стимулює появу «феномену плутанини понять», «конфлікт інтерпретацій» (за Рікером), що суттєво ускладнює процес дослідження у сфері колективної пам'яті.

3. Нерозуміння позиціонування видів пам'яті стосовно один одного. На сьогодні немає зрозумілого та науково обґрунтованого пояснення, як позиціонується стосовно одне одного соціальна, національна, культурна та історична пам'ять, і головне – де ж серед них має знаходитися пам'ять колективна?

4. Відсутність уяви про механізм та характер взаємодії різних видів пам'яті. На жаль, ще ретельно не досліджені питання стосовно того, які взагалі існують стосунки між видами пам'яті: вони протистоять один

одному, вони взаємодоповнюють одне одного; які чинники/фактори лежить в основі механізму їхньої взаємодії?

5. Розмитість/уникання чіткості в питанні щодо визначення реального носія того чи іншого виду пам'яті. Очевидно, це питання і є ключовим. Інформація, а пам'ять у певному сенсі і є закодованою інформацією, повинна мати носія, завдяки якому вона сприймається, зберігається і передається. З огляду на це, національна та соціальна пам'яті формально мають своїх носіїв – націю та соціум. А хто ж за цих обставин є носієм історичної та культурної пам'яті? Очевидно також в першу чергу нація та соціум. Цілком зрозуміло, що соціум, як поняття, є більш широким і він органічно вбирає в себе не лише націю, а сім'ю та окремого індивіда. Тлумачний словник визначає дефініцію «**соціум**», як «**колектив** (виділено О. Б.) людей, що характеризується спільністю соціального, економічного і культурного життя» [33]. Це означає, що і «сім'я», і «нація», і «соціум» фактично підпадають під один знаменник – «колектив».

Питання стосовно носіїв пам'яті є надзвичайно принциповим, але не таким простим, адже у цій якості можна розглядати як людей, так і речові об'єкти. Зокрема, за визначенням соціологічного словника, до основних носіїв соціальної пам'яті слід віднести: свідомість людей, які живуть, тобто пам'ять про соціальні дії самих учасників подій; відчужені від свідомості, матеріалізовані джерела знакової інформації і засоби її передачі, спеціально створені для цієї мети; речові об'єкти, що взагалі не були призначені для передачі інформації (у широкому розумінні – знаряддя праці) [32]. Утім, російський економіст П. Лукша розставляє у цьому певною мірою заплутаному різноманітті принципові акценти: «носіями і хранителями соціальної пам'яті може бути лише *значна кількість* соціальних індивідів. Різні зовнішні носії змісту соціальної пам'яті (бібліотеки, комп'ютерні мережі і ін.) є лише одним з механізмів вербальної (а також часто візуальної та аудійної) трансляції змісту соціальної пам'яті від одних індивідів до інших...» [26]. Практично цю ж думку дублює та посилює О. Лойко та Н. Вакуріна: «Центральним системоутворюючим моментом, що об'єднує соціальну і історичну пам'ять, є **людина (людство в цілому), яка виступає носієм як історичної, так і соціальної пам'яті** (виділено О. Б.)» [23].

За цих обставин цілком логічно припустити, що у сфері «дефініціотворення» для розблокування понятійних клінічів та термінологічних завалів цілком доцільно умовно диференціювати види пам'яті на дві органічно взаємодіючі групи: одну з них можна назвати кількісною, яка характеризує масштаб живих носіїв пам'яті: індивідуальна, колективна (сімейна, групова тощо), масова; другу – якісною, що акцентує увагу на специфіці генетично різних за походженням видах пам'яті – біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна.

6. Не диференційованість видів пам'яті за змістом та формою. На наш погляд, суть вживання в ролі синонімів понять «колективна» та «соціальна» пам'ять», яке викликає значні і цілком справедливі нарікання у науковців [16], пояснюється тим, що змішується/

ототожнюється, а не розкриваються та розмежується специфіка двох сторін/граней одного і того ж процесу – змісту і форми: просто у цього **одного** виду пам'яті форма колективна, а зміст соціальний. Характерно і показово, що у разі диференціації видів пам'яті за формою та змістом, ми практично отримуємо той же склад груп, що при поділі за кількісними та якісними показниками: а) за формою (індивідуальна, колективна, масова); б) за змістом (біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна).

Для розуміння природи колективної пам'яті принципово важливою є теза М. Хальбвакса про те, що носієм будь-якого її виду є «група, обмежена в просторі і часі» [40]. У подальшому цю думку розвинув, поглибив та конкретизував німецький культуролог Я. Ассман, який надзвичайно точно і лаконічно охарактеризував суть, механізм виникнення, формування та функціонування колективної пам'яті: «Пам'ять виникає у людини лише в процесі її соціалізації. Хоча «володіє» пам'яттю завжди лише окрема людина, ця пам'ять сформована колективом. Тому вираз «колективна пам'ять» не належить до розряду метафор. **Колективи не «володіють» пам'яттю, але обумовлюють пам'ять своїх членів** (виділено О. Б). Навіть самі особисті спогади виникають тільки через комунікацію і взаємодію в рамках соціальних груп» [2, с. 36]. Крім того, німецький дослідник акцентував думку про те, що «пам'ять є функцією залученості особи до різних соціальних груп, починаючи з сім'ї і закінчуючи релігійною та національною спільнотою» [2, с. 37].

Надзвичайно важливий і своєрідний «логічний акцент» у процесі дослідження глибинної природи колективної пам'яті був зроблений американським психологом Джеймсом Верчем: «Замість того, щоб вводити до аналізу нечіткі мнемонічні дії, які зв'язують членів групи, слід постулювати, що суб'єкти у цій спільноті мають схожі репрезентації минулого, *оскільки вони мають у своєму розпорядженні одну і ту ж базову знакову систему*» [6, с. 39].

Отже, суть феномену колективної пам'яті базується на трьох ключових постулатах: по-перше, носієм будь-якого її виду є «група, обмежена в просторі і часі»; по-друге, пам'ять формується колективом, що «обумовлює пам'ять своїх членів» у процесі комунікативної взаємодії в рамках соціальної групи; по-третє, фундаментом для формування колективної пам'яті є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому і вибудовуються у всіх суб'єктів групи «схожі репрезентації минулого». Ця модель характеризує а) носія; б) механізм; в) засіб/форму передачі інформації, яка називається колективною пам'яттю. Іншими словами суть колективної пам'яті полягає у фіксації, збереженні та актуалізації реконструйованої/сконструйованої картини минулого, у якій акумулюється та накопичується суспільний досвід.

Для більш глибокого та ґрунтовного аналізу феномену колективної пам'яті, на нашу думку, доцільно у її межах інструментально виділити два рівні: «офіційний» та «неофіційний». Ця ідея вже давно у різній формі витає в повітрі. Так, історик Джон Боднар описує зміст

«суспільної пам'яті» в термінах діалогу та своєрідного протиставлення «офіційної» та «побутової» культур [6, с. 34]. Психолог Дж. Верч як приклад подібного прихованого діалогу з колективною пам'яттю, у ході якого народжується колективний спогад, наводить не просту взаємодію між офіційною та неофіційною історією в Естонії [6, с. 43-44]. Усі ці ідеї «офіційної» та «неофіційної» пам'яті/історії тією чи іншою мірою пов'язані з провокативним поняттям «контр пам'яті», запропонованим французьким істориком Мішелем Фуко, який дещо перебільшував та абсолютизував вплив владних структур на процес формування колективної пам'яті та заперечував її здатність зв'язати один з одним сенси різних історичних епох [41]. Втім, за будь-яких обставин, резонансність поділу колективної пам'яті на два рівні «офіційний» та «неофіційний», очевидно, має під собою підстави, адже у реальному житті після будь-якої значної події обов'язково з'являються як офіційні повідомлення у ЗМІ, так і неофіційні коментарі на побутовому рівні. І що характерно – і перші, і другі певною мірою трансформуються у результаті взаємодії на короткий/тривалий час, (залежно від обставин) залишаються у колективній пам'яті.

Запропонована модель, суть якої полягає у виділенні в межах колективної пам'яті двох рівнів «офіційного» та «неофіційного» у науковому плані, на нашу думку, може бути досить продуктивною, оскільки вона дозволяє: а) побачити у пам'яті не статичний об'єкт, а динамічний процес; б) глибше та повніше розкрити механізм формування та функціонування колективної пам'яті (діалог/взаємодія/протиставлення офіційного та неофіційного рівнів); в) зняти необґрунтовані протиставлення «історії» / «історичної пам'яті» (як нібито офіційного варіанта минулого) та «колективної пам'яті» (як теж «нібито» неофіційної, незаангажованої, справжньої).

Отже, колективну пам'ять можна поділити на два рівні: офіційний та неофіційний. Кожен з цих рівнів має свої характерні риси та особливості:

Офіційний рівень колективної пам'яті:

- 1) формується цілеспрямовано згори;
- 2) характер пам'яті системний;
- 3) базується на пануючій/офіційній ідеології;
- 4) формується переважно шляхом конструювання;
- 5) поширюється переважно через офіційні канали;
- 6) служить, як правило, збереженню пануючого режиму, зміцненню діючої системи влади;
- 7) основними і найвпливовішими носіями офіційної пам'яті є шкільні підручники та офіційні ЗМІ;
- 8) підтримується формальними / офіційними структурами.

Неофіційний рівень колективної пам'яті:

- 1) формується стихійно знизу;
- 2) характер пам'яті фрагментарний;
- 3) базується на феномені суспільних спогадів;
- 4) формується переважно шляхом реконструкції;
- 5) поширюється головним чином через міжособистісні контакти;
- 6) служить зміцненню та консолідації колективу, збереженню його ідентичності;
- 7) носіями неофіційної пам'яті є архетипи, міфи, легенди, казки, чутки, плітки, анекдоти тощо (за певних

обставин ці носії інформації можуть також активно використовуватися і «конструкторами» офіційної пам'яті);

8) підтримується неформальними структурами.

Як же взаємодіють офіційний та неофіційний рівні пам'яті? У цьому контексті досить цікавими є міркування російського історика О. Васильєва, який акцентує, що формування уявлень про те, що і як слід пам'ятати, – важливий елемент здійснення стратегій політичного панування і боротьби за таке панування, але, як засвідчують останні дослідження, це зовсім не означає тотального впливу влади на зміст колективної пам'яті, оскільки за нього активно борються різні суб'єкти політичного процесу. «Різні групи, – вказує історик, – особливо в плюралістичних демократичних суспільствах, висувають версії минулого, які суперечать одна одній, і борються за їх визнання. Кожен проєкт конструювання тієї або іншої пам'яті може зіткнутися з різноманітними контрпроєктами «контрпам'яті», «неофіційної пам'яті», «опозиційної пам'яті»... З огляду на це, пам'ять конструюється не лише «згори», правлячими елітами, але і «знизу», з боку підлеглих груп» [5].

На нашу думку, взаємодія інформації, що знаходиться на офіційному та неофіційному рівнях колективної пам'яті може здійснюватися на основі трьох моделей, в основі яких лежать різні комунікативні принципи: а) взаємопроникнення, взаємозбагачення та взаємодоповнення; б) нейтралітету, невтручання, ігнорування; в) протистояння, антагонізму та протиборства. У ході цього інформаційного контакту і реконструюється/відновлюється минуле у колективній свідомості, викристалізовується зміст реальної (сучасної) пам'яті, яка через взаємодію офіційного та неофіційного рівнів пам'яті та рух часу безперервно трансформується та реконструюється, як досвід, що, постійно збагачуючись, змінюється як кількісно, так і якісно. Історичний досвід підтверджує, що у критичні моменти суспільного розвитку в межах колективної пам'яті на зміну певному домінуванню інформації офіційного рівня, притаманній тоталітарним та авторитарним режимам або ж хиткій динамічній рівновазі офіційного та неофіційного, до якої прагнуть ліберальні та демократичні уряди, приходить вибухове та активне розростання обсягів та кількості неофіційної інформації, яка в решті-решт на деякий час переповнює рамки суспільної пам'яті.

Утім, запропонована модель є певною мірою відносною та умовною, адже реальна практика суспільного життя переконливо свідчить, що між «офіційним» та «неофіційним» рівнем колективної пам'яті завжди існує і третій елемент – своєрідна «буферна зона», тобто «зона невизначеності» до якої потрапляють: а) вислови політиків; б) оцінки експертів; в) судження інтелектуалів (літераторів, істориків, культурологів) тощо стосовно формування/реконструкції/конструювання пам'яті, що набули поширення завдяки газетам, книгам, радіо, іншим засобам ЗМІ, але, навіть за цих обставин, не підтримуються ні «згори», ні «знизу». З плином часу з інформацією, що знаходиться у «буферній зоні» колективної пам'яті відбувається чотири процеси: а) перехід «вгору» на «офіційний» рівень; б) перехід

«вниз» на «неофіційний» рівень; в) адекватне/безпроблемне входження як на «офіційний», так і «неофіційний» рівень колективної пам'яті; г) зникнення через неактуальність та природний процес забування.

Отже, аналіз природи колективної пам'яті та особливостей її структури дозволяє дійти висновків. По-перше, носієм будь-якого виду колективної пам'яті є «група, обмежена в просторі і часі»; в основі механізму колективної пам'яті лежить процес комунікативної взаємодії в рамках соціальної групи; засобом/формою передачі інформації, що складає в подальшому зміст колективної пам'яті, є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому у всіх суб'єктів групи формується, зберігається та актуалізується однакова/ідентична картина минулого. По-друге, фундамент глибинної структури колективної пам'яті базується на двох рівнях: а) безсвідомий, що веде свій родовід від генетичної пам'яті і знаходить свій вияв переважно в архетипах; б) свідомий, що забезпечує єдність суспільства на основі спільної культури, мови, вірувань, відчуттів, устремлень, звичаїв, ритуалів, моралі, цінностей, переконань права, традицій тощо. Органічним поєднанням безсвідомого і свідомого у колективній пам'яті є ментальність. По-третє, основу структури колективної пам'яті складають її різні види, які умовно можна диференціювати на дві органічно взаємодіючі групи: одну з них можна назвати кількісною, яка характеризує масштаб живих носіїв пам'яті (індивідуальна, колективна (сімейна, групова тощо), масова) другу – якісною, що акцентує увагу на специфіці генетично різних за походженням видах пам'яті (біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна). Якщо диференціювати види пам'яті, що складають каркас пам'яті колективної, за формою та змістом ми практично отримаємо той же склад груп, що і при поділі за кількісними та якісними показниками: а) за формою (індивідуальна, колективна, масова); б) за змістом (біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна). По-четверте, соціальна практика засвідчує, що колективна пам'ять формується та розвивається на двох рівнях офіційному та неофіційному. Кожен з рівнів має свої характерні риси та особливості. Зокрема, якщо офіційний рівень колективної пам'яті формується цілеспрямовано згори під впливом владних структур має системний характер, базується на пануючій/офіційній ідеології, створюється переважно шляхом конструювання, то неофіційний рівень розвивається стихійно знизу, базується на феномені фрагментарних суспільних спогадів, основною формою та інструментом її розвитку є реконструкція. По-п'яте, важливу роль у структурі колективної пам'яті відіграє своєрідна «буферна зона» («зона невизначеності»), що розташовується між «офіційним» та «неофіційним» рівнем. Інформація, яка перебуває в ній, як правило, має характер оцінки, акценту, постулату і націлена на конструювання за певною моделлю колективної пам'яті або на корегування/реконструкцію вже діючої моделі (простіше кажучи, на своєрідне «редагування» як минулого, так і майбутнього).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассман Й. Монотеизм и память. Моисей Фрейда и библейская традиция / Й. Ассман // *Анналы на рубеже веков: Антология*. – М. : XXI век: Согласие. – 2002. – С. 130–146.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
3. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. – М., 2004. – С. 36–37.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с.
5. Васильев А. Г. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А. Г. Васильев // *Фундаментальные проблемы культурологии. Т. VI. Культурное наследие: от прошлого к будущему* / Отв. ред. Д. Л. Спивак. – М. : СПб. : Новый хронограф, Эйдос, 2009. – С. 65.
6. Верч Дж. Коллективная память // *Междисциплинарные исследования памяти* / Под ред. А. Л. Журавлева, Н.Н. Корж. – М. : Издательство «Институт психологии РАН», 2009. – С. 33, 34, 39, 43, 44.
7. Вульф К. Антропология: История, культура, философия / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. СПб. : Изд-во С. – Петерб. Ун-та, 2008. – 280 с.
8. Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. СПб. : Интерсоцис, 2009. – 164 с.
9. Вундт В. Психология народов. – М. : Эксмо, СПб. : Terra Fantastica, 2002.
10. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. – Київ: Критика, 2004. – 344 с.
11. Грінченко Г. Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження // *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. – Випуск 13-14. – Харків., 2009.- С.11-24.
12. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» – М. : Индрик, 1993. – 328 с. ; Гуревич А. Я. «Территория историка» / А. Я. Гуревич // *Одиссей: Человек в истории*. 1996. – М., 1996. – С. 83–111.
13. Дюркгейм Э. О. разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990. – 575 с.
14. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
15. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // *Україна – Європа – Світ*. – Вип. 2 : Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.
16. Зенкин С. Морис Хальбвакс и современные гуманитарные науки //Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М. : Новое издательство, 2007. С. 20.
17. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Ю. Зерній // *Політичний менеджмент*. – 2008. – № 5(32). – С. 104–115
18. Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Юлія Зерній // *Стратегічні пріоритети*. – 2008. – № 1(6). – С. 32–39
19. Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті // *Стратегічні пріоритети*. – 2008. – № 4(9). – С. 35–43.
20. Киридон А. Колективна пам'ять в темпоральному модусі репрезентації / А. Киридон // *Київська старовина*. – 2010. – № 4. – С. 96–105
21. Киридон А. Конструкт «колективна пам'ять» у фокусі часу: теоретичний дискурс / А. Киридон // *Слов'янський вісник : збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 10. – Рівне : РІС КСУ, 2010. – С. 65–71.
22. Коньшина Г. С. Соціальна пам'ять в контексті інформаційного суспільства / Г. С. Коньшина // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: філософія. – Харків: ХНУ, 2003. – № 591. – С. 149–152.
23. Лойко О. Т. Социальная память в контексте историзма / О. Т. Лойко, Н. А. Вакурина // *Вестник Томского государственного университета*. История. – 2011. – № 1 (13). – С. 161.
24. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении / Ю. М. Лотман Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С. 249–255.
25. Лотман Ю. М. Память культуры / Ю. М. Лотман Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С. 256–269.
26. Лукша П. О. Модель сбалансированного роста с учетом интеллектуальных ресурсов и ее приложение к проблеме экономического роста в РФ : автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. специализация : 08.00.13. Математические и инструментальные методы в экономике. Москва – 2003. – С. 21–22.
27. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. : социальные теории и историографическая практика. – М. : «Кругъ», 2011. – 560 с.
28. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2002 – С. 348.
29. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер.з нім. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
30. Савельева И. Знание о прошлом: теория и история / Ирина Савельева, Андрей Полеатаев. – В 2 т. – СПб. : Наука, 2003, 2006. – 751 с.
31. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
32. Социологический словарь / Отв. ред. : Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : Норма, 2008. – 608 с. – С. 327.
33. Социум : Толковый словарь Ефремовой Т. Ф. 2000 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/248582/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%83%D0%BC>.
34. Стародубцева Л. В. Лики памяти. Культура эпохи «пост». – Х. : ХГАК, 1999. – 266 с.; Стародубцева Л. В. Мнемозина и Лета. Память и забвение в истории культуры : монография. – Х. : ХГАК, 2003. – 696 с. : ил.
35. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 475.
36. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта : Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива. Составл., предисл., перевод с англ., нем., польского яз., общая ред. Поруса В. Н. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 220 с.
37. Фостачук Е. А. Социальная память и конструирование ментальности в современной Украине / Е. А. Фостачук // *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. – Одеса 2003. – Том 8. Випуск 9. – С. 85–91
38. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук / О. О. Фостачук. – Харків, 2005.
39. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память//«Неприкосновенный запас» 2005, № 2-3(40-41) / Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>.
40. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / *Неприкосновенный запас* 2005, – № 2-3 (40-41)
41. Хаттон П. История как искусство памяти. – СПб., 2003. – С. 181.
42. Хаттон П. Х. История как искусство памяти / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб : Изд-во «Владимир Даль», 2003. – 424 с.
43. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал. – Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу : <http://khpg.org/index.php?id=1230112797>.
44. Шацька Б. Минуте – пам'ять – міт. – Чернівці : Книги – XXI, 2011. – 248 с.
45. Assmann J. Das kulturelle Gedachtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identitat in friihen Hochkulturen. Munchen: Verlag C. H. Beck, 2000. – 344 s.
46. Febvre L. Combats pour l'histoire. – Paris, Armand Colin, 1953. – 456 p.
47. Foucault M. Nietzsche, Genealogy, History // *Language, Counter, Memory, Practice: Selected Essays and Inter. views*. – Ithaca, 1977. – P. 139–164.;
48. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. – СПб. : A-cad, 1994. – 408 с.
49. Halbwachs M. La mémoire collective. – Paris, Presses Universitaires de France, 1950. – 204 p.; Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. – Paris : Les Presses universitaires de France, Nouvelle édition, 1952. – 299 p.

50. Nora P. Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux // Les lieux des mémoire / Sous la dir. De Pierre Nora. P., 1984. V. I. La République. p. XV-XLII.
51. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting. – Chicago, University of Chicago Press, 2004 – 642 s.
52. Warburg A. Kunst und soziales Gedachtnis Spurensicherungen. Uber verborgenc Geschichte, Kunst und soziales Gedachtnis, Berlin 1983. – 262 s.

Рецензенти: Шевчук О. В., д. політ. н., професор;
Михальченко М. І., д. філос. н., професор;
Мицик Л. М., к. і. н., доцент.

© Бойко О. Д., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.05.2014 р.

БОЙКО Олександр Дмитрович – доктор політичних наук, ректор, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Коло наукових інтересів: суспільно-політична історія України ХХ століття та сучасні політичні технології.